

De sociaalgeografische dimensies van een crisis

AUTEUR Ben Derudder

Voor wie de afgelopen maanden op een andere planeet vertoefde: de financiële wereld trilt op haar grondvesten. Banken en verzekeringsmaatschappijen gaan bij bosjes failliet en sleuren in een heus domino-effect andere financiële instellingen mee in hun val. Staten zien zich genoodzaakt in te grijpen met gigantische hoeveelheden liquiditeit om – afhankelijk van het perspectief – ‘de kleine spaarder’ te beschermen of de ‘besmetting’ van andere economische sectoren te voorkomen.

Er zijn meer dan genoeg nuchtere observatoren en zelfverklaarde visionairen die de oorzaken en de impact van de financiële crisis aan een min of meer kritische analyse onderwerpen. Volgens sommigen is het niet minder dan het begin van het langverwachte einde van het kapitalisme - waar hebben we dat meer gehoord? – en volgens anderen is het niet meer dan een noodzakelijke correctie van een systemische ontsporing, aangedreven door hebzucht van een beperkt aantal topbankiers. Waar in het debat vooralsnog weinig aandacht aan is besteed, is de vraag naar de sociaalruimtelijke dimensies van deze crisis. Voor geografen biedt de huidige financiële storm een uitgelezen kans om hun relevantie te bewijzen, aangezien een aantal cruciale aspecten van deze crisis in wezen uitgesproken sociaalruimtelijke vraagstukken betreft. In deze context zijn er ongetwijfeld tientallen onderzoeksvragen mogelijk, maar hier beperk ik me tot drie in het oog springende aspecten die ik aan de hand van drie stellingen zal toelichten.

Als gevolg van de mondiale financiële crisis is de staat terug van weggeweest als cruciaal schaalniveau in de wereldeconomie.

Reactie? www.agora-magazine.nl

In de afgelopen jaren hebben geografen zich gebogen over de herschallingsprocessen die gepaard gaan met mondialisering. Een van de meest gebruikte concepten in deze context is ‘glokalisatie’, waarmee verwezen

wordt naar de continue herschaling van allerhande economische en maatschappelijke processen naar schaalniveaus boven en onder het schaalniveau van de territoriale nationale staat – mondiaal en lokaal – die daardoor uitgehold wordt. Door de nadruk te leggen op de uitkristallisering van nieuwe schaalniveaus hebben geografen meegeholpen aan het opwerpen van een broodnodige dam tegen het simplistische denken dat uitgaat van mondialisering als het einde-van-de-geografie of het einde-van-de-natiestaat. Of sterker: schaalniveaus zoals die van de staat verdwijnen niet zomaar, ze worden gherdefinieerd.

Dit betekent dat globalisatie-onderzoek geen eenvoudige zoektocht is naar de opkomst en het verval van geografische schaalniveaus, maar dat er evenzeer aandacht is voor de nieuwe functies die de bestaande schaalniveaus vervullen. In globalisatie-onderzoek wordt bijvoorbeeld benadrukt dat mondialiseringsprocessen op zich niet altijd de uitholling van staten impliceren, maar dat ze eerder een andere functie krijgen in de wereldwijde kapitaalaccumulatie. Publicaties van geografen als Erik Swyngedouw en Neil Brenner zijn daar goede voorbeelden van.

Een van de meest opvallende elementen in de initiële reactie op de financiële crisis lijkt er in te bestaan dat de territoriale nationale staat zoals we die vroeger kenden terug is. Staten lijken niet alleen opnieuw belangrijk(er) te (zullen) worden, hun centrale functie lijkt ook weer een beetje meer de kant van vroeger op te gaan. Zo is de staat in de context van een interstatensysteem opnieuw het cruciale schaalniveau in de wereldeconomie geworden in de zin dat financiële bedrijven bij hun redding in eerste instantie aan individuele staten verbonden worden, want die redding behelst veelal ‘nationalisering’.

Nadat de ene na de andere bank in de problemen kwam, bleek al vlug dat transnationale antwoorden moeilijk lagen. De Europese Unie besliste om niets te beslissen en het probleem aan de individuele staten over te laten. Fortis werd bijvoorbeeld opgebroken in een ‘Belgisch’ en een ‘Nederlands’ deel, omdat er geen oplossing kon worden gevonden in een transnationale context. Banken-in-problemen kunnen blijkbaar slechts overeind gehouden worden door ze opnieuw op een eenduidig schaalniveau te herdefiniëren, en dan met name die van de territoriale nationale staat.

En ook klassiek nationalistisch denken – met al haar vreemde en vaak

Tabel 1.

Financial Command Index (FCI) in de eerste helft van 2008 (Taylor et al., 2008).

Positie	Stad	FCI
1	New York	100,0
2	Londen	60,71
3	Zürich	37,50
4	Parijs	35,71
5	Toronto	30,36
6	Tokio	28,57
7	Charlotte	26,79
8	Edinburgh	25,00
9	Amsterdam	23,21
10	Peking	23,21
11	Brussel	23,21
12	München	19,64
13	Washington D.C.	17,86
14	Bazel	14,29
15	Frankfurt Am Main	10,71
16	Minneapolis	10,71
17	Omaha	10,71
18	San Fransisco	10,71
19	Sint-Petersburg	10,71
20	Melbourne	8,93

paranoïde kronkels – steekt daarbij weer de kop op: de afsplitsing van de Nederlandse tak van Fortis en de gedwongen opgave van de overname van ABN AMRO werd opgevat als de 'wraak' van de Nederlanders voor de eerdere Fortis-overname, terwijl het opkopen van de Belgische tak van Fortis door BNP Paribas in Vlaams-nationalistische kringen werd gezien als de zoveelste uitverkoop die gericht was op de vrijwaring van de Frans(talige) dominantie in België.

De nationalisering in de financiële sector impliceren een terugschroefing van mondialiseringsprocessen, aangezien de mate waarin financiële instellingen kunnen overleven rechtstreeks afhangt van de staat waarmee ze opnieuw geassocieerd worden. Een Belgisch-Nederlandse bank wordt weer een Belgische en een Nederlandse bank. En de gemondialiseerde IJslandse banken worden opnieuw IJslandse banken, wat een ander probleem met betrekking tot deze mondialiseringsprocessen blootlegt: het Amerikaanse reddingsplan voor de financiële sector gaat om veel geld, maar het is voor de Amerikaanse schatkist relatief makkelijk om de banken voor erger te behoeden. Voor IJsland is dit echter onmogelijk. De verzamelde 'waarde' van de banken was door hun agressieve strategieën uitgegroeid tot zeven keer de jaarlijkse effectieve productie van goederen en diensten in IJsland, zodat de terugplooiing op de eigen staat de facto het faillissement van de IJslandse staat betekende.

Tot slot wordt er teruggegrepen op oude vormen en gedaanten. De oplossing voor dit alles, suggereerde de Britse premier Gordon Brown, is gelegen in een terugkeer naar een Bretton Woods-achtig systeem van financiële regulering geënt op het interstatensysteem, zoals dat gedurende de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog in voege was. De financiële crisis lijkt dus niet zozeer 'the end of the world as we know it', maar 'the return of a world we know very well'.

De geografie van het wereldsteden netwerk zal door de financiële crisis wezenlijke veranderingen ondergaan.

Reactie? www.agora-magazine.nl

Aangezien de financiële crisis nog steeds voortwoedt, is het moeilijk om daarvan het geografische effect te voorspellen. Het is uiteraard mogelijk dat het eindresultaat geen noemenswaardige ruimtelijke dimensie zal hebben in de zin dat financiële dienstverleners wereldwijd op een vrij evenredige manier zullen verdwijnen of verkleinen. De kans is echter groter dat de financiële wereld er in ruimtelijke zin heel anders uit zal gaan zien.

Tabel 1 geeft een overzicht van de belangrijkste mondiale financiële centra aan de vooravond van de financiële crisis. Deze cijfers zijn gebaseerd op de geografie van de hoofdkwartieren van de 75 belangrijkste financiële dienstverlener's. Het belang van banken en verzekeraars is gemeten op basis van de Forbes-rangschikking: een combinatie van verkoopcijfers, winstgevendheid, assets en marktwaarde. Door het relatieve belang van de firma's te wegen, is een stedelijke Financial Command Index (FCI) berekend die in percentages wordt uitgedrukt ten opzichte van de hoogste score, in dit geval New York. Het is duidelijk dat voor de crisis de financiële commandocentra een sterke concentratie vertoonden, met slechts 35 steden die minstens één hoofdkwartier huisvestten, waarvan 29 in Noord-Amerika en Europa. New York was daarbij het dominante centrum met een hoofdkwartierscore tweemaal groter dan Londen.

Wie het nieuws volgt, weet dat voorlopig voornamelijk New York en Londen in hoek zitten waar de klappen vallen. De splitsing van Fortis in een Nederlandse en een Belgische tak en de daaropvolgende verkoop van de Belgische tak aan BNP Paribas betekent – samen met de problemen bij Dexia – vrijwel het einde van Brussel als financieel centrum. Charlotte en Edinburgh, twee steden die hun status dank(t)en aan het belang van een beperkt aantal bedrijven, respectievelijk Wachovia en HBOS/Royal Bank of Scotland, zullen in de toekomst ongetwijfeld aan belang inboeten, terwijl Washington D.C. zal wegzakken na de nationalisering van Freddie Mac en Fannie Mae.

Op dit moment kan nauwelijks gesproken worden over winnaars, maar er zijn niettemin steden die schijnbaar minder verliezen en daardoor relatief gesproken aan belang winnen. Melbourne en Parijs bijvoorbeeld doorstaan de problemen voorlopig vrij goed, terwijl de financiële offshore centra in het Midden-Oosten al bij al weinig invloed ondervinden. Het is duidelijk dat de impact van de financiële crisis voor steden in termen van hun positie in de wereldeconomie veel verder zal reiken dan enkel het verdwijnen van banken. Het onderzoek van Saskia Sassen

Tabel 2.

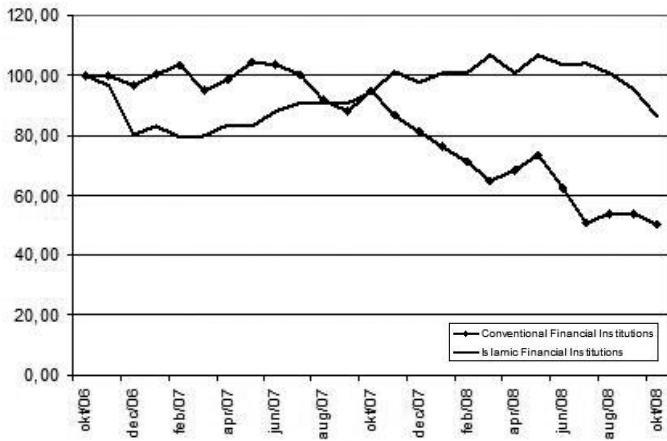
Rangorde connectiviteit van wereldsteden in 2000, 2004 en 2008 op basis van de kantorennetwerken van leidende dienstenfirma's.

2000		2004		2008	
Positie	Stad	Positie	Stad	Positie	Stad
1	Londen	1	Londen	1	Londen
2	New York	2	New York	2	New York
3	Hongkong	3	Hongkong	3	Hongkong
4	Tokio	4	Parijs	4	Parijs
5	Parijs	5	Tokio	5	Singapore
6	Singapore	6	Singapore	6	Sydney
7	Chicago	7	Brussel	7	Tokio
8	Milaan	8	Toronto	8	Shanghai
9	Los Angeles	9	Madrid	9	Peking
10	Madrid	10	Milaan	10	Milaan
11	Toronto	11	Amsterdam	11	Madrid
12	Sydney	12	Frankfurt	12	Seoel
13	Amsterdam	13	São Paulo	13	Moskou
14	Frankfurt	14	Zürich	14	Brussel
15	Brussel	15	Buenos Aires	15	Toronto
16	São Paulo	16	Los Angeles	16	Bombay
17	San Francisco	17	Chicago	17	Buenos Aires
18	Taipei	18	Mexico City	18	Kuala Lumpur
19	Jakarta	19	Sydney	19	Warchau
20	Zürich	20	Peking	20	Jakarta
21	Mexico City	21	Jakarta	21	São Paulo
22	Bombay	22	Bombay	22	Zürich
23	Buenos Aires	23	Shanghai	23	Mexico City
24	Melbourne	24	Seoel	24	Dublin
25	Miami	25	Warchau	25	Amsterdam

over 'global cities' benadrukt namelijk dat de functionele centraliteit van belangrijke steden in de wereldeconomie teruggevoerd moet worden op hun functie als postindustriële productiecentra voor geavanceerde en geïnternationaliseerde diensten, zoals financiële en juridische dienstverlening en management consultancy. Financiële dienstverleners zijn slechts één schakel – zij het een belangrijke – in de stad-als-mondiaal-dienstencomplex, waarbij de agglomeratie van geavanceerde diensten cruciaal is omdat die veelal input vereisen uit verschillende sectoren. Een en ander impliceert dat de val van financiële instellingen waarschijnlijk ook gevolgen zal hebben voor andere dienstensectoren. In New York en Londen zullen ook management consultancybedrijven, geïnternationaliseerde advocatenkantoren en reclamebedrijven de impact voelen, zodat de reële kans bestaat dat de financiële crisis via de multiplicatoreffecten die eigen zijn aan wereldstadvorming zal doorwer-

ken in de gehele stedelijke economie.

Tabel 2 vat de connectiviteitsveranderingen samen in het wereldsteden-netwerk voor 2000, 2004 en 2008, gemeten op basis van de positie in kantorennetwerken van leidende dienstenfirma's. Daaruit blijkt dat steden zoals Sjanghai, Peking en Sydney al jaren aan connectiviteit winnen, terwijl – voorlopig met uitzondering van New York – steden in de Verenigde Staten aan connectiviteit verliezen. Op basis van een samenwerking tussen de Globalization and World Cities-onderzoeksgroep (GaWC) en de Chinese Academy of Social Sciences (CASS) zal in de loop van 2009/2010 nagegaan worden wat de voornaamste veranderingen zijn in dit stedennetwerk.

Figuur 1. Gecombineerde evolutie van de aandelenkoersen van de top 10 'conventionele' banken en de top 10 IFD-firma's. IJkpunt 1 oktober 2006 (= 100%).

De ruimtelijke veranderingen die de crisis veroorzaakt, zullen een kwalitatieve dimensie hebben doordat nieuwe financiële instrumenten aan belang winnen.

Reactie? www.agora-magazine.nl

De stelling over de veranderende geografie van het wereldsteden-netwerk gaat impliciet uit van de beperkende assumptie dat we in de toekomst meer van hetzelfde zullen zien, hoogstens met een al dan niet verregaand gewijzigde geografie. Dat hoeft echter niet het geval te zijn. Nieuwe geografieën kunnen ook gepaard gaan met nieuwe manieren om de kapitaalaccumulatie te financieren.

Een belangrijk deel van de schuldenlast waaronder veel staten in het Zuiden, vooral in Latijns-Amerika, nog steeds gebukt gaan, werd opgebouwd na de oliecrisis van 1973. Sterk vereenvoudigd kan de totstandkoming van deze situatie als volgt worden weergegeven: de oliecrisis resulteerde in een verhoging van de olieprijs, waarna veel olieproducerende landen, vooral die in het Midden-Oosten, plotseling een berg zogenaamde petrodollars in bezit kregen. Dit kapitaal werd vervolgens via 'conventionele' westerse banken geïnvesteerd in Latijns-Amerika, zodat de parallelle marginalisering van deze regio (wegens de hoge intrestlasten) en de groei van financiële centra in Europa en Noord-Amerika (wegens het 'werk' dat hen werd toebedeeld) verder werden versterkt. Dit alles gebeurde dus vaak met kapitaal uit het Midden-Oosten dat anderzijds grotendeels aan de zijlijn bleef staan. Tegelijkertijd werd in deze regio de kiem gelegd voor een nieuw type financiële diensten, met name zogenaamde islamitische financiële diensten (IFD). Deze nemen uiteenlopende vormen aan, maar hebben gemeen dat ze geënt zijn op islamitisch-religieuze gronden. Het meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld is dat in dergelijke diensten het concept rente, hét definiërende element in conventionele financiële diensten, niet bestaat. Winstvorming binnen IFD is daarentegen geënt op een systeem dat uitgaat van deling in de winst die de lener mogelijk realiseert op basis van de lening.

Aanvankelijk was de IFD-sector klein en was de invoering en uitbreiding ervan een zaak van individuele staten die hun economie op islamiti-

sche leest wilden schoeien, zoals Iran na de val van de sjah in 1979. De nieuwe pieken in de oliepijzen zorgden de afgelopen jaren echter voor een boom in de IFD-sector. De petrodollars worden deze keer namelijk niet uitbesteed aan conventionele westerse banken, maar geïnvesteerd in 'eigen' financiële centra, zoals Dubai, Manamah en Abu Dhabi, waar voornamelijk IFD-bedrijven de dienst uitmaken. Net als westerse banken is een aantal van deze firma's de afgelopen decennia gemondialiseerd in de zin dat ze kantoren hebben geopend in meer conventionele financiële centra, zoals Londen en Parijs. Islamitische identiteitsvorming in westerse landen stimuleert de invoering van dergelijke diensten bovendien, zelfs in die mate dat traditionele banken zoals Fortis en Deutsche Bank recentelijk het initiatief hebben genomen om dergelijke diensten ook aan te bieden om maar geen klanten te verliezen.

Het succes van de IFD-bedrijven uit het Midden-Oosten blijkt niet alleen uit hun snelle groei in omvang en in geografische zin, maar ook uit de wijze waarop ze weerstand bieden aan de mondiale crisis. Figuur 2 geeft een overzicht van de gecombineerde beurskoersen van de tien belangrijkste bedrijven in de conventionele sector en de top tien van bedrijven in de IFD-sector. Het is duidelijk dat de nieuwe spelers op de financiële wereldmarkt de crisis vooralsnog beter weerstaan. Dat is niet in de laatste plaats het gevolg van het feit dat de IFD-firma's door hun uitgangspunten minder blootgesteld zijn aan de vaak onwaarschijnlijke risico's die elders werden genomen. Financiële centra in het Midden-Oosten zullen dan ook waarschijnlijk aan belang winnen en daarmee ook het type financiële diensten dat van daaruit aangeboden wordt. Het lijkt dan ook niet onmogelijk dat het Midden-Oosten het nieuwe Mekka van de financiële wereld wordt.

Ben Derudder (ben.derudder@ugent.be) is professor sociale geografie aan de Vakgroep Geografie van de Universiteit Gent. Ben Derudder is tevens redactieadviseur van AGORA.

Literatuurselectie

Bassens, D., B. Derudder & F. Witlox (2008) Searching for the Mecca of finance: islamic financial services and the world city network. GaWC Research Bulletin 282.

Jessop, B. (2002) The future of the capitalist space. Cambridge: Polity Press.

Taylor, P.J. et al (2008) The way we were: command and control centres in the global space-economy on the eve of the 2008 geoeconomic transition.

Environment and Planning A.